

Вікторія В. Клименко, Людмила М. Акімова, Марина В. Корж
**РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ
СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ**

У статті досліджено особливості середнього класу в регіонах України. Розроблено систему порівняльних показників, які характеризують економічний потенціал регіону. На основі аналізу цих показників зроблено висновки про взаємозв'язки і взаємозалежності між складовими економічного потенціалу регіону і характеристиками середнього класу в ньому. Виявлені резерви збільшення чисельності середнього класу в регіоні дали можливість сформулювати рекомендації щодо удосконалення державної регіональної політики з підтримки розвитку середнього класу.

Ключові слова: середній клас; економічний потенціал регіону; державна регіональна політика.

Табл. 2. Літ. 16.

Виктория В. Клименко, Людмила Н. Акимова, Марина В. Корж
**РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ
СРЕДНЕГО КЛАССА В УКРАИНЕ**

В статье исследованы особенности среднего класса в регионах Украины. Разработана система сравнительных показателей, характеризующих экономический потенциал региона. На основе анализа этих показателей сделаны выводы о взаимосвязях и взаимозависимостях составляющих экономического потенциала региона и характеристик среднего класса в нем. Выявленные резервы увеличения численности среднего класса в регионе позволили сформулировать рекомендации по совершенствованию государственной региональной политики поддержки развития среднего класса.

Ключевые слова: средний класс; экономический потенциал региона; государственная региональная политика.

Viktoriya V. Klymenko¹, Luidmyla M. Akimova², Marina V. Korzh³
**REGIONAL ASPECTS OF MIDDLE CLASS
DEVELOPMENT IN UKRAINE**

The article explores the features of middle class in Ukraine's regions. The system of comparative indicators that characterize the economic potential of a region is presented. Basing on the analysis of these indicators the conclusions about relationships and interdependencies between the components of region's economic potential and the characteristics of middle class in a region are made. Reserves for increasing the middle class share in the region have made it possible to formulate recommendations on how to improve the public regional policy support of the middle class development.

Keywords: middle class; economic potential of a region; state regional policy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах децентралізації публічного управління, яка «має здійснюватися передусім в інтересах громадян, у межах цілісного пакету політичних, економічних, соціальних реформ, спрямованих на перетворення України в сучасну європейську країну» [3, 193], особливої уваги заслуговує аналіз регіональних відмінностей у формуванні середнього класу і розробка пропозицій щодо реформування регіональної політики в напрямку стимулювання розвитку середнього класу.

¹ National Aviation University, Kyiv, Ukraine.

² National University of Water Management and Nature Resources Use, Rivne, Ukraine.

³ National Aviation University, Kyiv, Ukraine.

Розвиток середнього класу в регіонах України можливий за умови підвищення рівня економічного життя, що, своєю чергою, вимагає усунення міжрегіональних диспропорцій, забезпечення сталого економічного зростання регіонів та підвищення їх конкурентоспроможності шляхом розробки та імплементації ефективної державної регіональної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для реалізації регіонами їх власного економічного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До одного з піонерних досліджень середнього класу в Україні і ролі держави у його формуванні відноситься «Політика становлення середнього класу», викладена у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році» [4], в якому наголошувалося на необхідності стимулювання створення умов для формування середнього класу, в т.ч. формування стабільного середнього класу на селі.

Серед сучасних ґрунтовних досліджень середнього класу в Україні слід відзначити Аналітичну доповідь Центру Разумкова «Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів» [16] та дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи «Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні» [11], в яких проаналізовано критерії ідентифікації середнього класу та його майнове забезпечення, визначено структуру та місце середнього класу в соціально-класовій структурі українського суспільства, виокремлено життєві цінності та особливості соціальної поведінки представників середнього класу.

Проблемам розвитку регіонів України, особливостям проведення державної регіональної політики присвячені публікації науковців відділу регіональної політики Національного інституту стратегічних досліджень, зокрема, Аналітичні доповіді «Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ» [10], «Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України» [13], наукові монографії «Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти» [7], «Державне управління регіональним розвитком України» [8] та інші. Проте дослідженню розвитку середнього класу на рівні окремих регіонів України не приділено достатньої уваги.

Метою дослідження є виявлення особливостей середнього класу по регіонах України; розробка і аналіз показників, які характеризують економічний потенціал регіону; з'ясування взаємозв'язків і взаємозалежностей між показниками економічного потенціалу регіону і характеристиками середнього класу; виявлення резервів для збільшення чисельності середнього класу в регіоні та розробка рекомендацій з удосконалення державної регіональної політики в напрямі підтримки розвитку середнього класу.

Основні результати дослідження. У 2001 р. чисельність представників середнього класу становила 12,3% населення [4] (1,2% за європейськими мірками [12]). З того часу дані змінились незначно — збільшились лише на 1,9%. Нині, за оцінками експертів Центру Разумкова та Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, ядро середнього класу в Україні становить 14,2% населення [11; 16] (2% за європейськими стандартами).

Згідно з проведеними опитуваннями, для українського середнього класу характерними, зокрема, є прийняття високих індивідуальних ризиків, надання переваги економічній свободі над соціальною захищеністю, трудова мобільність, інноваційність, завоювання та відстоювання своїх громадянських прав. Представники середнього класу, як правило, проживають у містах. Якщо аналізувати майновий статус, то переважна більшість володіє комфортним житлом, інноваційними засобами комунікації і праці (комп'ютер, Інтернет), побутовою технікою, автомобілем. За соціальним статусом середній клас в Україні — це, як правило, підприємці, управлінці, фахівці, кваліфіковані робітники, службовці. Цих людей відрізняє самоповага, почуття власної гідності, законослухняність, терпимість, повага до інших, прагнення добробуту за рахунок власної праці, упевненість у собі та своїх силах, розрахунок на себе, а не на допомогу держави, високий культурний рівень, здоровий спосіб життя, високий рівень освіти, прагнення до професійної самореалізації. Водночас, представники середнього класу сподіваються на «везіння», «потрібні знайомства і зв'язки», а наявність вищої освіти не вважають гарантією високого соціального і майнового статусу.

Розглянемо особливості середнього класу по макрорегіонах України (без врахування тимчасово окупованих територій), зокрема таких: *Захід* (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); *Центр* (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ); *Південь* (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); *Схід* (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); *Донбас* (Донецька та Луганська області).

У табл. 1 представлена інформація про частку середнього класу в регіоні, середній дохід, соціальний статус, тип поселення та гендерну структуру представників середнього класу.

Як видно з табл.1, найбільше представників середнього класу налічується в Західному регіоні (17,4%), на другому місці — Центральний регіон (15,7%), далі йдуть Донбас і Східний регіон (12,4% і 11,5% відповідно), а найменше представників середнього класу — в Південному регіоні (10,3%). Середні доходи на одного члена родини середнього класу варіюються від 1893 грн на Заході до 3318 грн на Донбасі. Переважна більшість представників середнього класу мешкає у містах. Найбільша доля середнього класу в сільській місцевості — у Західному і Центральному регіонах (відповідно 12,4% та 11,5%), найменше — на Донбасі (4,8%). Слід зазначити, що розподіл середнього класу за статтю рівномірний в усіх регіонах (в межах від 50/50 до 51/49).

На особливу увагу заслуговує аналіз структури представників середнього класу за соціальним статусом. Так, в усіх регіонах України найбільшу частку середнього класу становлять фахівці (від 21,7% на Заході до 31,8% в Донбасі), дещо менше — кваліфіковані робітники (близько 12–17%), керівники (7–14%) та службовці (8–11%).

Підприємці в структурі середнього класу становлять незначну частку — від 7,8% в Центральному регіоні до 13,8% на Донбасі. Ще гіршою є ситуація з чисельністю представників середнього класу, які займаються фермерством.

Вони практично відсутні на Сході та Донбасі, найбільше їх на Півдні – 3,6%, і це зважаючи на сприятливі природні умови для розвитку сільського господарства.

Таблиця 1. Чисельність і основні характеристики середнього класу за макрорегіонами України*

№	Показник	ЗАХІД	ЦЕНТР	ПІВДЕНЬ	СХІД	ДОНБАС
1	Частка середнього класу, %	17,4	15,7	10,3	11,5	12,4
2	Середній дохід на одного члена родини середнього класу, грн	1893	2336	2646	2400	3318
3	Тип поселення, % представників середнього класу (місто/село)	22,7/12,4	17,8/11,5	12,4/5,9	12,5/7,1	13,2/4,8
4	Стать, % представників середнього класу (жін./чол.)	50,8/49,2	50,0/50,0	51,4/48,6	51,2/47,1	51,8/48,2
5	Соціальний статус, % представників середнього класу регіону:					
	фахівці	21,7	30,5	23,4	28,6	31,8
	кваліфіковані робітники	16,3	15,8	17,1	12,2	12,3
	підприємці	10,6	7,8	9,0	11,3	13,8
	керівники	7,1	11,2	14,4	13,1	6,7
	службовці	7,9	7,8	10,8	8,5	8,2
	люди вільних професій	1,1	1,3	0,9	0,9	0,0
	фермери	0,3	1,3	3,6	0,0	0,0

* систематизовано за даними [16].

Серед людей вільних (творчих) професій представників середнього класу також небагато – близько 1%. Цікаво, що в розвинених країнах це достатньо високооплачувані професії. А з огляду на те, що в Україні високий рівень підготовки представників «творчої сфери», доцільно більш ефективно витратити державні кошти на їх підготовку, щоб вони могли забезпечити себе достойним доходом в рідній країні і працювали на її благо, а не були вимушені виїжджати в інші країни, в яких люди таких професій високо цінуються. Нині взагалі склалась така ситуація, що значна частина середнього класу активно розглядає можливості еміграції.

Нерівномірність формування середнього класу зумовлюється особливостями природно-ресурсного, соціально-економічного, науково-технічного та демографічного розвитку окремих регіонів України. Чисельність середнього класу в регіоні значною мірою залежить від величини та ефективності використання наявного на даній території економічного потенціалу. Зважаючи на те, що загальна територія регіону, площа земель сільськогосподарського призначення, наявність природних ресурсів, чисельність населення, чисельність трудових ресурсів, кількість суб'єктів господарювання, середньомісячна заробітна плата суттєво відрізняються за регіонами України, ми пропонуємо для аналізу такі показники економічного потенціалу регіону, які можна порівняти між собою. Нами аналізувалася загальна соціально-економічна характеристика регіонів, їх трудовий, науково-технічний, виробничий, фінансовий, зовнішньоекономічний та інформаційний потенціали (табл. 2).

Проаналізуємо залежність чисельності та особливостей середнього класу в регіоні від економічного потенціалу регіону з метою виявлення можливих

резервів зростання чисельності середнього класу та розробки рекомендацій для удосконалення державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку середнього класу.

Таблиця 2. Показники, які характеризують економічний потенціал регіону*

№	ПОКАЗНИК	ЗАХІД	ЦЕНТР	ПІВДЕНЬ	СХІД	ДОНБАС
1	Загальна соціально-економічна характеристика регіонів					
1.1	Загальна площа земель, тис. га	11062,6	23589,4	8636,0	9052,4	5320,0
1.2	Чисельність наявного населення, тис. осіб	9890,9	16614,8	5189,9	9008,5	7986,3
1.3	Кількість суб'єктів господарювання (СГ), од.	199598	566409	151267	236445	144803
1.4	Валовий регіональний продукт (ВРП), млн грн	192393,0	637642,0	122557,0	292572,0	220034,0
1.5	Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	19451,5	38378,0	23614,5	32477,3	27551,4
1.6	Прийняття в експлуатацію загальної площі житла на одну особу, м ²	0,3	0,3	0,2	0,1	0,1
1.7	Роздрібний товарообіг підприємств на одну особу, грн	6126,8	9924,9	8786,3	9191,3	6899,3
1.8	Середньомісячна заробітна плата, грн	2612,6	2969,5	2835,0	3151,0	3546,0
1.9	Наявний дохід населення у розрахунку на одну особу, грн	19559,7	26447,3	21691,2	24651,2	24152,5
1.10	Витрати населення у розрахунку на одну особу, грн	23329,9	31517,6	28158,2	29199,6	25188,0
2	Трудовий потенціал					
2.1	Економічно активне населення у віці 15–70 років, тис. осіб	4324,3	7174,9	2225,7	3888,0	3211,7
2.2	Міграційний приріст (скорочення) населення, тис. осіб	-0,8	22,1	3,1	4,2	-5,1
2.3	Зайняте населення у віці 15–70 років, тис. осіб	3983,7	6635,8	2079,2	3635,7	2979,8
2.4	Рівень безробіття населення (за методологією МОП) у віці 15–70 років, %	7,88	7,51	6,58	6,49	7,22
2.5	Професійна підготовка працівників (частка працівників, навчених новим професіям, в загальній кількості зайнятого населення регіону), %	0,57	0,87	0,64	1,28	1,65

Продовження табл. 2

№	ПОКАЗНИК	ЗАХІД	ЦЕНТР	ПІВДЕНЬ	СХІД	ДОНБАС
2.6	Підвищення кваліфікації працівників (частка працівників, що підвищили кваліфікацію, в загальній кількості зайнятого населення регіону), %	3,75	4,58	3,71	6,50	7,07
3	Науково-технічний (інноваційний) потенціал					
3.1	Частка організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи, в загальній кількості СГ регіону, %	0,081	0,082	0,071	0,115	0,062
3.2	Частка фахівців, які виконують наукові та науково-технічні роботи, в загальній кількості зайнятого населення регіону, %	0,13	0,59	0,18	0,59	0,20
3.3	Частка інноваційно активних підприємств у промисловості до загальної кількості СГ регіону, %	0,173	0,103	0,131	0,161	0,101
3.4	Обсяг інноваційної продукції на одну особу, грн	176,2	259,2	237,6	255,4	293,4
3.5	Впровадження інноваційних технологічних процесів у промисловості, процесів	156	492	158	633	101
3.6	Відношення кількості впроваджених інноваційних технологічних процесів у промисловості до загальної кількості СГ регіону, процесів/од.	0,00078	0,00087	0,00104	0,00268	0,00070
3.7	Впровадження інноваційних видів продукції в промисловості, найменувань	458	965	512	807	281
3.8	Відношення кількості впроваджених інноваційних видів продукції в промисловості до загальної кількості СГ регіону, наймен./од.	0,00229	0,00170	0,00338	0,00341	0,00194
4	Виробничий потенціал					
4.1	Частка земель сільськогосподарського призначення, в загальній площі земель регіонів, %	54,29	70,83	78,11	81,24	76,14

Продовження табл. 2

№	ПОКАЗНИК	ЗАХІД	ЦЕНТР	ПІВДЕНЬ	СХІД	ДОНБАС
4.2	Частка посівної площі сільськогосподарських культур, в загальній площі земель регіонів сільськогосподарського призначення, %	55,80	69,42	71,67	72,40	60,79
4.3	Продукція сільського господарства на одну особу (у постійних цінах), грн	4470,3	6864,1	5888,6	4362,1	2252,7
4.4	Обсяг реалізованої промислової продукції на одну особу, грн	10667,2	2935,9	12204,2	41545,3	36723,9
4.5	Обсяг реалізованих послуг на одну особу, грн	3154,2	10648,8	7628,6	4709,2	3547,6
5	Фінансовий потенціал					
5.1	Фінансовий результат до оподаткування, млрд грн	-161,6	28227,7	895,9	14775,5	-9934,7
5.2	Рентабельність операційної діяльності підприємств, %	2,9	6,6	5,7	6,1	0,2
5.3	Рентабельність сільськогосподарських підприємств, %	12,8	7,5	16,6	11,4	13,7
5.4	Капітальні інвестиції на одну особу, грн	2897,3	7553,9	3662,1	4154,1	4918,5
6	Зовнішньоекономічний потенціал					
6.1	Експорт товарів на одну особу населення, дол. США	471,6	1314,9	803,8	1716,2	1997,4
7.2	Імпорт товарів на одну особу населення, дол. США	730,1	2158,4	894,5	1043,2	739,3
6.3	Експорт послуг на одну особу населення, дол. США	96,6	291,3	354,7	123,9	99,8
6.4	Імпорт послуг на одну особу населення, дол. США	28,4	233,3	67,8	87,6	98,7
6.5	Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) на одну особу населення, дол. США	379,9	2018,8	429,8	1380,2	550,2
7	Інформаційний потенціал					
7.1	Частка підприємств, які використовували комп'ютери, %	86,35	93,13	91,02	91,93	91,18
7.2	Частка підприємств, що мали доступ до Інтернет, %	81,31	88,96	86,61	87,62	86,05

Закінчення табл. 2

№	ПОКАЗНИК	ЗАХІД	ЦЕНТР	ПІВДЕНЬ	СХІД	ДОНБАС
7.3	Частка підприємств, що мали веб-сайт або домашню сторінку, %	31,93	36,86	31,54	36,65	31,23
7.4	Частка працівників, що використовували комп'ютер, %	23,29	36,10	26,57	27,50	24,31
7.5	Частка працівників, що регулярно використовували приєднаний до Інтернет комп'ютер, %	16,92	30,41	18,90	16,94	15,06
7.6	Частка абонентів мобільного зв'язку регіону в загальній кількості абонентів мобільного зв'язку по Україні, %	18,55	34,18	10,68	16,22	14,36
7.7	Частка абонентів мережі Інтернет регіону в загальній кількості абонентів мережі Інтернет по Україні, %	10,08	43,25	25,54	9,77	8,65

* розроблено і розраховано за даними [5; 6; 9; 14; 15].

Якщо говорити про загальну соціально-економічну характеристику регіонів, то найкращі можливості для формування середнього класу склалися в Центральному регіоні, про що свідчить величина ВРП на одну особу, наявний дохід населення в розрахунку на одну особу, величина роздрібного товарообігу підприємств на одну особу та прийняття в експлуатацію загальної площі житла на одну особу. Відповідно, мешканці цього регіону можуть дозволити собі найбільші витрати на придбання товарів та послуг.

Найгірші умови для розвитку середнього класу – в Західному регіоні, зокрема: найменший обсяг ВРП на одну особу, найнижчі середньомісячна зарплата, наявний дохід у розрахунку на одну особу, роздрібний товарообіг підприємств на одну особу. Той факт, що найбільша частка середнього класу мешкає на Заході України, можна пояснити отриманням приватних фінансових трансфертів з-за кордону (від заробітчан).

Заслугує на окрему увагу аналіз трудового потенціалу регіонів. Дещо вищі показники безробіття спостерігаються в Західному, Центральному регіонах та Донбасі. Щодо професійної підготовки працівників та підвищення їх кваліфікації лідирують Схід і Донбас. Певні резерви для навчання працівників новим професіям та підвищення рівня їх кваліфікації мають Схід, Південь та Центр.

Важливість дослідження інноваційного потенціалу регіону обумовлена тим, що саме середній клас виконує роль інноваційного ядра розвитку країни. Слід зазначити, що у науково-технічному плані найбільше розвинений Східний регіон, про що свідчать частка організацій і частка фахівців, які виконують наукові та науково-технічні роботи, частка інноваційно активних підприємств, обсяг інноваційної продукції на одну особу, впровадження іннова-

ційних технологічних процесів і видів продукції в промисловості. Виникає парадокс: з одного боку, на Сході є всі науково-технічні умови для розвитку середнього класу, а з іншого — за кількістю фахівців і кваліфікованих робітників цей регіон посідає далеко не перше місце. Тому тут є резерв для оптимізації оплати праці інженерно-технічних працівників.

Аналіз виробничого потенціалу регіонів переконує в необхідності проведення заходів з розвитку сільських територій і, зокрема, фермерських господарств. В розвинених європейських країнах фермерство є економічною основою розвитку сільських територій. Фермер — це гарант продовольчого самозабезпечення та зайнятості населення на селі. В Україні близько 30% населення проживає в сільській місцевості. В усіх регіонах України висока частка земель сільськогосподарського призначення (від 54,29% на Заході до 81,24% на Сході) і частка посівних площ під сільськогосподарські культури (від 55,80% на Заході до 72,40% на Сході), а частка фермерів в структурі середнього класу при цьому незначна (від 0,3% на Заході до 3,6% на Півдні, а на Сході та Донбасі вони взагалі практично відсутні).

Виробництво промислової продукції найбільш розвинене на Сході, а надання послуг — в Центральному регіоні. Високі резерви розвитку малого і середнього бізнесу в промисловості спостерігаються в Центральному регіоні, а в сфері послуг — в Західному і Східному регіонах, а також на Донбасі.

Дослідження виробничого та науково-технічного потенціалів доповнює аналіз фінансового потенціалу: найнижчі показники рентабельності операційної діяльності підприємств на Заході та Донбасі, показники рентабельності сільськогосподарських підприємств в Центральному регіоні, показники капітальних інвестицій на одну особу на Заході свідчать про необхідність вжиття заходів з більш ефективного використання ресурсів та забезпечення технічного переоснащення підприємств.

Щодо зовнішньоекономічного потенціалу найкращі експортні можливості щодо товарів має Донбас і Східний регіон, а щодо послуг — Південний і Центральний регіони. Прямі іноземні інвестиції на одну особу найбільші в Центральному і Східному регіонах.

За показниками, які характеризують інформаційний потенціал, перше місце посідає Центральний регіон. Найбільші резерви розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій — мають Західний регіон і Донбас.

Виявлення можливих резервів зростання середнього класу дає можливість сформулювати певні рекомендації для удосконалення державної регіональної політики:

1) до пріоритетних цілей державної регіональної політики включити формування середнього класу (це стосується Закону України «Про засади державної регіональної політики» [1], а також «Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» [2]);

2) розробити систему заходів щодо розвитку промисловості регіону як основи становлення середнього класу (як це мало місце в Японії, Південній Кореї, Тайвані, Мексиці, Польщі, Китаї та Індії);

3) активізувати зусилля для розвитку малого та середнього бізнесу, мікропідприємництва та самозайнятості, з одного боку, з іншого — не обмежуватись

лише необхідністю розвитку малого підприємництва як основи становлення середнього класу (як це зазначається в додатку 1 «Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» [2]);

4) визнати розвиток фермерських господарств як першочерговий напрямок розвитку сільських територій і формування середнього класу на селі;

5) реформувати науково-технічну сферу, створити передумови для стимулювання інноваційної активності підприємств;

6) впроваджувати програми ефективного використання ресурсів та забезпечення технічного переоснащення підприємств, створення високопродуктивних робочих місць;

7) усунути міжрегіональні диспропорції в можливостях доступу до інформаційно-телекомунікаційних технологій;

8) реформувати політику доходів, зокрема, усунути протиріччя між оплатою праці і соціальним статусом громадян, а також міжрегіональні диспропорції в оплаті праці;

9) створити державну програму, спрямовану на здешевлення довгострокових позик на капітальні видатки реального сектору;

10) нарощувати експортний потенціал регіонів, причому надавати перевагу експорту кінцевої продукції.

Висновки. Проведене дослідження регіональних особливостей формування середнього класу в Україні дає можливість зробити висновки про нерівномірність формування середнього класу в різних регіонах України, частка якого становить від 10,3% населення на Півдні до 17,4% на Заході. Така нерівномірність пов'язана насамперед з особливостями та економічним потенціалом регіонів. Для забезпечення формування середнього класу в регіонах України необхідне певне коригування пріоритетів їх соціально-економічного розвитку, проведення державної регіональної політики, яка б враховувала виявлені резерви реалізації економічного потенціалу регіонів і включала заходи розвитку національного промислового виробництва, малого підприємництва, самозайнятості та фермерських господарств, реформування системи оплати праці, забезпечення ефективного використання ресурсів та технічного переоснащення підприємств, нарощування експортного потенціалу регіонів.

1. Про засади державної регіональної політики: від 5.02.2015 № 156-VIII // zakon.rada.gov.ua.

2. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6.08.2014 № 385 // zakon.rada.gov.ua.

3. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році: Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. — К.: НІСД, 2015. — 684 с.

4. Політика становлення середнього класу // Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році: Послання Президента України до Верховної Ради України // pra.iplex.com.ua.

5. Валовий регіональний продукт за 2013 рік: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. — К., 2015. — 128 с.

6. Використання інформаційно-комунікаційних технологій на підприємствах: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. — К., 2013. — 50 с.

7. Гуменюк А.М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: Монографія. — К.: НІСД, 2014. — 468 с.

8. Державне управління регіональним розвитком України: Монографія / За заг. ред. В.Є. Воротіна, Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2010. — 288 с.

9. Доходи та витрати населення за 2013 рік за регіонами України: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. — К., 2015. — 106 с.
10. Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ: Аналіт. доповідь / О.В. Шевченко, В.І. Жук, К.Г. Юрченко, О.А. Баталов та ін.; За заг. ред. Д.І. Олійник. — К.: НІСД, 2015. — 116 с.
11. Лібанова Е., Черенько Л., Васильєв О., Реут А. Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні // Національна безпека і оборона.— 2014.— №1–2.— С. 79–96.
12. Паніотто В. До вимірювання середнього класу більш придатними є суб'єктивні чи суб'єктивно-об'єктивні показники // Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. — К.: Заповіт, 2014. — С. 9–13.
13. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України: Аналіт. доповідь / За заг. ред. К.А. Кононенка. — К.: НІСД, 2014. — 48 с.
14. Регіони України: Статистичний збірник за 2014 / Державна служба статистики України. — К., 2014. — Ч. I. — 229 с.
15. Регіони України: Статистичний збірник за 2014 / Державна служба статистики України. — К., 2014. — Ч. II. — 733 с.
16. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів: Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона.— 2014.— №1–2.— С. 4–78.

Стаття надійшла до редакції 5.02.2016.